

У СТУДЕНТСЬКІЙ АВДИТОРІЇ

УДК 821.161.2(477.86)

© **ПИЛИПЧУК Ярослав**

доктор історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, Київ, Україна, 03037 (pylypchuk.yaroslav@gmail.com)

© **PYLYPCHUK Yaroslav, Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Civilizational History and Archeology, Central and Eastern Europe, MP Drahomanov National Pedagogical University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037(pylypchuk.yaroslav@gmail.com)**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

ВІРМЕНІЯ У НОВИЙ ЧАС (XV-XIX СТ.)

• Історіографічний контекст. • Вірмени під владою туркоманських династій. • Між Сефевідами та Османами. • Вірменська церква в XV-XVI ст. • Пошуки допомоги в Європі. • Повстання 1724-1730 рр. • Вірмени від Надір-шаха до Каджарів. • Дрейф у бік Росії. • Під владою Російської імперії. • Вірмени під владою Османів. • Початок доби національних змагань. • Висновки.

Історія вірмен і вірменської державності є актуальним питанням регіональної історії Південного Кавказу. Цю актуальність посилює давній міжетнічний вірмено-азербайджанський конфлікт, який нещодавно перейшов чергову стадію загострення. Коріння цього протистояння приховане в глибині віків, у часах, коли вірмени втратили свою державність, а регіон Вірменського нагір'я став зоною розселення тюркських племен – предків сучасних азербайджанців. Турки-сельджуки та туркмени мали на цій території свої кочів'я. Колонізація Вірменського нагір'я тюрками посилилася при державі Сефевідів, коли кизилбаські (азербайджанські) племена розселилися на території Карабаху та сучасної Вірменії. Вірмени на своїй історичній Батьківщині склали меншість, а постійний відтік вірменського населення з його етнічних територій сприяв формуванню потужної, структурованої та організованої вірменської діаспори. Рудиментарна державність у вигляді мелікств не давала можливості протидіяти колонізації. Ситуація на Південному Кавказі змінилася з приходом у регіон Російської імперії. Остання сприяла міграції вірмен на територію Іреванської губернії та Нагірного Карабаху. Азербайджанські тюрки і курди, навпаки, витискувались зі своїх кочів'їв. На території вірменських провінцій Османської імперії відбувалися протилежні процеси. Тут вірменське населення стало об'єктом гонінь, які наприкінці XIX – на початку XX ст. набрали форм відкритого етноциду. Період XIX ст. також позначився зростанням вірменського національного руху, який, з одного боку, був реакцією на бездержавність і гоніння, що чинилися владою Османської імперії, а з іншого, – неминуче призвів до ще більшого загострення вірмено-тюркських відносин.

Історіографічний контекст

Історію Вірменії періоду Нового часу в радянській історіографії досліджував І. Петрушевський [13]. Окреслені проблеми перебували головним чином у полі

дослідницького інтересу вірменських авторів. І цілком природно, що їхні оцінки є здебільшого вірменоцентричними. Серед таких вирізняємо праці П. Арутюняна [2], Д. Бабаяна [3], З. Балаяна [4], Дж. Гуайті [7], С. Дадаяна [8], Х. Махмураяна [10], Г. Мхітаряна [11], П. Сейраняна [14], М. Телунца [15], П. Чобаняна [16], Х. Барсумяна [18], Дж. Бурнютяна [19], Р. Ованісяна [20], Д. Коюмджіана [21], Р. Паносяна [23], Р. Сюні [24]. Контroversійний вірменському погляд на цю проблему азербайджанських авторів викладений у студіях Ф. Аббасова [1], З. Гаджієвої [5], Н. Гьозалової [9; 12], Г. Наджафлі [22], Е. Караєва [25]. Попри те, що існує багато праць, присвячених окремим питанням вірменської історії, наразі бракує об'єктивно неупередженого та рівновіддаленого погляду на історію Південного Кавказу окресленого періоду. Тож метою лекції є реконструкція панорамної картини політичної та конфесійної історії вірменського народу в XV-XIX ст., а провідним завданням – характеристика вірмено-тюркських відносин цієї доби.

Вірмени під владою туркоманських династій

Дослідники історії Вірменії називають XV-XVI ст. «темними віками», а все через крайню обмеженість джерельної бази. У цей період зникли вірменська державність і самоврядування, а вірменська церква була змушена пристосовуватися до панування мусульман. Активізувався еміграційний рух. Вірмени виїздили з батьківщини до Стамбулу, Криму, України (Поділля і Галичина), Центральної Європи, Ірану, Сирії. Тільки в Арцасі-Карабасі, Сюніці-Зангезурі та Лорі (Таширі, Квемо-Картлі) збереглися місцеві вірменські правителі (меліки), наприклад, такі, як овірменена грузинська династія Орбеліані.

Для іншої частини Вірменії національна церква залишилася єдиною консолідованою основою. Залишки кілікійської знаті мешкали в добре укріплених Габані та Корікосі. Занепад державності призвів до того, що до другої чверті XV ст. царський титул у Вірменії перетворився на умовність.

Паралельно тривали процеси розселення на території Вірменії тюркських мусульманських племен. У 1411 р. у Вагаршкерті (Алашкерті) у Вірменії поселився Кара-Йусуф з династії Кара-Коюнлу. На певний час у регіоні відновився лад. У 1412 р. було відбудовано одну з наймогутніших фортець – Карс. Проте 1420 р. Південний Кавказ знову піддався навалі чагатайського війська Шахруха.

За правління сина Кара-Йусуфа Іскандара Вірменія зазнавала чергового розорення з боку туркманів. Були спустошені райони Вана та Востана. Багато вірмен були змушені залишити розорені домівки. Іскандар нападав на курдів, які кочували навколо Вана та Урмії. У 1426 р. він поклав кінець вотчині Артаз в області Маку, якою керували вірмени-католики.

Новий набіг Шахруха в 1428 р. спричинив втечі вірменського населення в гори, занепад сільського господарства і страшний голод 1432 р. Не встигла Вірменія оговтатися від наслідків цього нашестя, як новий набіг чагатаїв у 1434 р. призвів до чергової хвилі масової еміграції вірмен. Під час цього вторгнення Шахрух використав міжусобну війну між Іскандаром і Джаханшахом, призначивши останнього губернатором Тебріза та Вірменії. Джаханшах спустошив Сюніку. Бешкен Орбеліані разом із шістьма тисячами родин емігрував до Грузії під опіку свого зятя – царя Олександра. Під час вторгнення 1434 р. чагатайці спустошили Татевський монастир і новим духовним центром вірмен став Санаїн.

Саме тоді Іскандар був прихильним до вірмен та ворогував з Ак-Коюнлу. Він прийняв титул Шахі-Армен та взяв собі за радника Рустама з нахарарів Сюніка. Вірмен з Сівасу, Харперта та Токата він переселив до Айрарату та Сюніка-Зангезура.

У 1437 р. Іскандар був переможений Джаханшахом. Рустум втратив владу над вірменами та був змушений приєднатися до Бешкена у вигнанні. Отримавши владу в Кара-Коюнлу, Джаханшах надав право вірменським правителям Сюніка, Вайоцдзора, Арцаха та Гугарка (Лорі) використовувати титул ішхан. Монастирям

повернули частину конфіскованої власності. Якуб-бека призначили намісником Айрарату з резиденцією в Іревані.

У 1441 р. був відновлений вірменський католикосат в Ечміадзіні. Проте міжусобні війни тривали, приносячи страждання та збитки вірменському населенню. У 1467 р. Джаханшах спустошив район Тарона та Муша. У тому-таки році його переміг Узун-Хасан з Ак-Коюнлу, який унормував податки, тому вірмени бачили в новому правителі рятівника від здириництва. Своєю чергою, Ак-Коюнлу воювали проти курдських вождів Бітліса, які контролювали район озера Ван.

У 1500 р. Ісмаїл Сефеві на чолі кизилбашів напав на Південну Грузію та Ширак. При Сефевідах становище вірменського населення погіршилося. Здобуття Османами Константинополя й Трапезунда, а також підпорядкування Караману та Криму збільшили кількість вірмен під турецькою владою. На початку XVI ст. у Стамбулі мешкало 5,000-6,000 вірмен. Кількість вірмен у столиці Османів зростає наприкінці XVI ст. Вони рятувалися там від осmano-кизилбаської війни та повстання джелалів. Поряд із цим до Стамбулу османські султани переселяли вірмен із Криму та Караману.

У цей період у Стамбулі формується вірменська церковна організація. Вірменський єпископ Овакім був тоді лише прелатом Стамбулу. За правління султана Сулеймана Кануні титул патріарха почали вживати для позначення голови всієї вірменської громади Стамбулу. Проте вірменський прелат Стамбулу був рівним серед рівних і не мав юрисдикції над іншими прелатами. Цікаво, що в Османській імперії вірмени були єдиними християнами, яких не рекрутували до яничарського корпусу.

Між Сефевідами та Османами

У XVI ст. вірменське населення Південного Кавказу опинилося в епіцентрі тривалого військового протистояння між Османською імперією та Сефевідською Персією. Це спричинило нову хвилю міграції. У 1501 р. та 1504 р. під тиском кизилбашів вірмени з Ерзінджану та Мушу мігрували до Грузії. Турецько-персидська війна 1514-1555 рр. принесла нові біди вірменам. Після перемоги в османів у битві при Чалдірані в 1514 р. багато вірмен з Ерзінджану та Тебрізу були вигнані до Стамбулу. За правління султана Сулеймана театром бойових дій між османами та кизилбашами став район Карса, Ерзерума, Тейджана та Вана. У 1549 р. османи вторглися до Грузії, окупувавши західну частина країни разом з Вірменією. Персидський шахіншах Тахмасп I у 1552 р. здійснив рейди в райони Басена, Бардзр-Айка, Васпуракана та Турубера. Ван та Дійарбакир були перетворені Сулейманом на провінції Османської імперії. Активні військове протистояння зумовило сильний голод у Вірменії в 1552-1553 рр. Тахмасп I у 1553 р. захопив Ахлат, Арджеш, Басен, Байбурт, Ерзінджан, Тейджен, Ерзерум, Хнус та Муш, де здійснював політику випаленої землі. Своєю чергою, у 1554 р. османське військо захопило та спалило Іреван. Турецько-персидський мирний договір в Амасьї 1555 р. зафіксував владу османів на більшості вірменських етнічних територій. Проте кизилбаші прагнули реваншу.

Новий кизилбашсько-османський конфлікт 1578-1590 рр. закріпив османське домінування у Вірменії. Унаслідок цієї війни вірменське населення зазнало значних збитків, а багато вірмен узагалі були позбавлені засобів існування. У 1590-1610 рр. у Східній Анатолії палав антифеодальний рух джелалів. На чолі повстанців стояли Кара-Язиджі та Делі Хасан.

Скориставшись цією смутою в Османській імперії, сефевідський шах Аббас I у 1603 р. почав контрнаступ, а наступного року відвоював у турків Іреван. І починаючи з цього року, Східну Вірменію регулярно спустошували.

У 1604 р. Аббас I здійснив примусове переселення вірмен з Айрарату та долини річки Аракс. Сотні тисяч вірмен із Вайоцдзора, Севана, Лорі, Абарана, Шіракавана,

Карсу, Алашкерт, Джульфи та Нахічевана були переселені до Ірану. Частина вірмен поселили поблизу Ісфахана на річці Зангіруд, де заснували місто Нова Джульфа. Інших дисперсно розселили по всьому Ірану. За умовами Зохабського миру 1639 р. турки-османи отримали Ван і Західну Вірменію до Карсу. Сефевіди володіли Іреваном. У Маку вірменський князь Артаз тримався до 1426 р., аж поки місто не захопив Іскандар з Кара-Коюнлу.

Вірменська церква в XV-XVI столітті

Втрата Вірменією державності активізувала спроби її відновлення. Найактивнішу позицію в цьому процесі мала Вірменська апостольська церква, що в умовах бездержавності була для вірмен єдиним національним інститутом. Зокрема, католикос Закарія III у XV ст. намагався відновити в Ахтамарі князівство Арцруні. Він стверджував, що є нащадком владущої династії. Його наступник Степанос IV у 1465 р. проголосив свого брата Смбага царем Вірменії, правління якого тривало до 1471 р.

Активна мусульманська експансія на вірменські землі мала своїм наслідком і часткову ісламізацію вірменського народу. Так, зокрема, сталося у Кілікії. Тут мешкали вірмени, які вважали себе нащадками останнього вірменського царя з династії Лузіньянів. Вони зреклися християнства та ісламізувалися, а за ними закріпилася назва – «Левон-оглу».

Більшість земель Східної Вірменії перебувала у власності тюркських ханів, беків і вірменських меліків. Землеволодіння вірменських монастирів зберігалося від секвестризації мусульманськими правителями шляхом передання у вакф. Наприклад, у власності монастиря Гандзасар були землі із селами, у яких мешкало 150 селянських родин.

Попри владу мусульманських правителів, домінуючий вплив на вірменську громаду все ж мали католики. Одним із них був Ахтамара. Він користувався прихильністю курдських емірів та туркманів Кара-Коюнлу, а територіально був ближче до автономних вірменських центрів у Сюніці та Арцахі, ніж Сіс (інший католикосат).

У 1420-1460-х рр. помітну роль у житті Вірменії відігравав католикос Закарія. У 1441 р. за допомогою Джаханшаха він обійняв пост Католикоса всіх вірмен та, як і його попередник Тер-Степанос, деякий час жив у Вагаршапаті. У XVI-XVII ст. влада католикоса Ахтамара зменшилася і він перетворився на регіональний патріархат.

У 30-40-х рр. XV ст. мамлюкські правителі не особливо сприяли кілікійському католикосату в Сісе. Вірменське духовенство повернулося в Араратську долину, а монастирі Гладзор, Татев, Ахбат, Санаїн, Айріванк своїми багатствами та впливом перевершили Сіс, Ромклу, Скевру, Дразарк, Акнер. Суперниками араратських монастирів були монастирі Ванського регіону і Бардзр-Айка (Верхньої Вірменії), такі як Аваз та Капош Ванк у районі Ерзінджану. Лідерами цього репатріаційного руху стали ігумени монастирів Татєва та Хермоніванк – Товма Мецопеци та Оганес Колотік. Т. Мецопеці в роки чагатайського вторгнення перебрався з небезпечного Татєва до Мецопванка, поблизу столиці курдського емірату Бітліса.

Т. Мецопеці тісно контактував із католикосом Ахтамара Закарією, який погодився на встановлення католикосату в Ечміадзіні. Спочатку Товма планував залишитися в Ахтамарі. У 1431 р. Рустам, син Бешкена, який правив Айраратом, віддав у володіння Ечміадзіну сім сіл. Рустам та Бешкен були близькими соратниками Т. Мецопеці. Ще однією причиною повернення вірменського духовенства з Кілікії в долину Арарату був занепад моралі. Кілька католикосів Сіса отримали свої сани шляхом хабарів чи фізичного усунення своїх конкурентів. Сіські єпископи перебували в близьких стосунках із францисканцями, проти чого протестувала частина національно свідомих єпископів.

Католикос Сіса Констандін VI на Флорентійсько-Феррарському соборі в 1438-1439 рр. висловився за унію з Римом. Туди, окрім кілікійців, прибули вірменські делегати з Криму та Халебе. Проте Констандін незабаром помер, і кримські вірмени повернулися до Кафи, коли згоди ще не було досягнуто.

У 1426 р. вірменські католицькі клірики Артаза були знищені Іскандаром в Маку. Джаханшах пішов назустріч бажанням вірменської церкви та вірменських ішанів про об'єднання в єдиному католикосаті. Емір Джаханшаха в Іревані Якуб погодився на те, щоб об'єднавчий собор вірменських кліриків відбувся в його володіннях у Вагаршапаті. Т. Мецопеці був одним із головних організаторів собору в Ечміадзіні. У Вагаршапат прибуло близько 300 кліриків. Основними кандидатами на вищий церковний титул Вірменії були: єпископ Артаза Григор Джалалянц, єпископ монастиря Авуц Тар Закарія, католикос Закарія Ахматамарський. Єпископ Сіса Григор IX Мусабекянц на соборі не був прибув. Учасники зібрання, зрештою, досягли компромісу, і католикосом усіх вірмен став Кіракос Вірапечі, чиє правління тривало два роки.

У 1443 р. католикосом усіх вірмен обрали Григора Джалалянца. Ахматамарський католикос Закарія виступав проти Григора та його прихильників із «північної кліки», не визнавав його влади та насправді залишався незалежним католикосом. Так тривало до 1464 р., коли за допомоги Джаханшаха Закарія був обраний католикосом усіх вірмен.

Тим часом становище католикоса у Вагаршапаті погіршилося. Попри гучний титул – «хайрапет» (патріарх), ечміадзінський католикос не мав реального впливу. Ечміадзін лише інколи відвідували прочани і навколо нього не було великого монастирського комплексу. Водночас продовжував функціонувати католикосат у Кілікії, адже місцеві клірики не визнали перенесення престоло до Ечміадзіна. У період після ечміадзінського собору кілікійським католикосом був Карапет, рукоположений у цей сан 1446-го року. Між Сісом та Ечміадзіном виникали жорсткі суперечки й пізніше – у XVII та XIX ст. Католикосат Ахтамара ж існував до 1915 р. Із XIV ст. функціонував вірменський патріархат у Сісі, основна роль якого полягала в обслуговуванні тамтешніх святих місць і прочан. У 1517 р. вірменський прелат Стамбула став головним над ієрархами Кілікії та Ієрусалима.

У XVI ст. вірменські клірики відновили спроби укласти союз із Західною Церквою. Це питання обговорювали на таємних зборах духовенства в Ечміадзіні, скликаних католикосом Степаносом Салмасцеці в 1547 р. Зрештою, у 1550 р. вірмени прийняли унію з Римом. Щоб переконати голову католицької церкви в тому, що Степанос справді представляє вірменський народ, лист до папи було підписано князями Вірменії. С. Салмасцеці відвідав Рим, а на зворотному шляху зустрівся з імператором у Відні та польським королем у Львові.

Проте з цієї місії мало що вийшло. Наступник Степаноса Мікаель Себастаці в 1562 р. провів другий собор. Обраний представником вірмен мирянин Абгар Дпир з Токату в 1564 р. разом зі своїм сином Султаншахом через Венецію прибув до Риму та просив допомоги папи, аби скинути владу османів і кизилбашів. Абгар заявляв, що папа готовий його визнати царем Вірменії і що сам він нащадок вірменської знаті. Проте реальної допомоги від Заходу вірмени так і не отримали. Абгар повернувся до Венеції, де в 1565 р. опублікував вірменський псалтир. Пізніше він переїхав до Стамбулу, де опікувався вірменськими друкованими виданнями, а в 1569 р. відвідав католикоса М. Себастаці.

Наприкінці XVI ст. перемовини про унію вели кілікійський католикос Азарія та папа Григорій XIII. Азарія запевняв понтифікат про готовність численного вірменського населення Кілікії вступити в унію з Римом.

У XVI ст. Іреван та Вагаршапат перейшли під османське правління. У другій половині XV-XVI ст. католикос Сіса мав право голосу в питанні обрання патріархів та у справах церкви Стамбула. Проте, до кінця XVI ст. вплив Ечміадзіна посилювався, адже більшість вірменських мігрантів прибули до Стамбула саме з територій, що

перебували під юрисдикцією першого. Корупція та занепад моралі були бичем вірменської церкви XV-XVI ст. Церковні владики пристосувалися до панування мусульман. Частина вірмен перейшла в іслам, частина мігрувала до Європи.

У XVII ст. спустошені й безлюдні вірменські простори заселили туркмени та курди, а колишні землеробські райони стали пасовищами для худоби кочівників. У XV ст. активізується економічна (здебільшого торгова) діяльність вірменської діаспори. Зокрема, активною міжнародною торгівлею промишляли вірменські купці Ерзінджану, Сівасу, Кайсері, Бітлісу, Джульфи та Нахічевані, що раніше емігрували до Італії та Польщі. Саме вірменські купці, яких тоді почали називати «ходжами», і були стрижневою суспільною стратою вірменської діаспори. У XVI ст. вірменські міщани (челебі) емігрували до Індії, Халебі, Росії, Стамбулу, на Балкани та до Італії. Також був вірменський квартал в Ієрусалімі.

Протягом XVI ст. вірменський католікосат був у Сісі. Натомість такі релігійні центри, як Ані, Карс, Шірак занепали ще в XIV ст. У 1426 р. в Ані був єпископ Ованес, але вже в XVII ст. Ані став селом. Карс залишався занедбаним до 1584 р., поки його не відбудували турки й не зробили важливим центром. Сюнік, Лорі та райони поблизу Тбілісі в XV ст. активно розвивалися, Ахбат та Санаїн дослідники цього періоду історії Вірменії характеризують як у розквіті. Ечміадзін перебував у повному занепаді до відновлення католікосату в 1441 р. Досить розвинутим вірменським центром був Вагаршапат, а з XVI ст. почав зростати Іреван. Тоді ж інтенсивно розвивається Джульфа, проте сургун 1604 г. призвів до занепаду цього міста. Досить активно розвивалися вірменські громади в Азербайджані – у Тебрізі, Маку, Хої, Маразі, Салмасі. Міста Ширвану та Карабаху (Арцаху), Гандзасар, Артаз та Гегаркуні також були центрами вірменського життя. Такими ж важливими вірменськими центрами в XVI-XVII ст. були Ісфакан, Тебріз, Аміда та Дійарбакир. Центром вірменської культури в XV ст. був район озера Ван із містами Бітліс, Хізан, Ван, Айджеш, Вараг, Арцке, Ахлат, Беркрі. Важливими монастирськими центрами стали Мецоп, Каджіберуні, Мокс та Муш.

Пошуки допомоги в Європі

Згідно з умовами Зухабського миру 1639 р., укладеного між Османською імперією та сефевідською Персією, Вірменія була поділена на західну, яка належала Османам, та підконтрольну Сефевідам східну частину. Східна Вірменія складалася з двох провінцій (бейлербейств). До бейлербейства Чухурсад належали Іреван та Нахічеван. До бейлербейства Карабах – Арцах, Сюнік та Утік з Гянджою. Наприкінці XVII ст. зростає вплив шіїтських фундаменталістів, що змусило вірмен знову звернути свої погляди в бік християнської Європи.

Перші спроби московитів допомогти «єдиновірним» вірменам і грузинам варто датувати правлінням Бориса Годунова. Проте ці масштабні плани довелося згорнути після поразки від кумиків у 1605 р. У 1639 р. вірмени побудували церкву в Астрахані та почали відігравати значну роль у торгівлі Московії з Сефевідами. У 1660 р. вірменські купці подарували Олексію Михайловичу Романову діамантовий трон. Наслідком таких кроків стало укладання в 1667 р. договору між вірменськими купцями Нової Джульфи та московським царем. Частина вірмен вступила на російську дипломатичну службу, а в Москві склався осередок вірменської діаспори. Вірменам було дозволено вільно сповідувати свою релігію, засновувати церкви, друкарні та школи.

Важливе значення мала дипломатична місія Ізраеля Орі, спрямована до Західної Європи католікосом Акопом IV Джугаєці (Джульфінським). У 1678 р. делегація прибула до Стамбулу разом із посольством картлійського царя Ерекле I. У цей час Акоп IV помирає, а Ізраель Орі прямує далі на захід – до Венеції, Відня та Парижу, де просить допомоги в боротьбі з мусульманською експансією. Так і не отримавши її, Ізраель Орі осідає у Франції та вступає на службу до армії Людовика XIV. У 1695 р.

Израель Ори (1658-1711)

Израель Ори оселяється в Дюсельдорфі, де зближується з курфюрстом пфальцграфом Йоганном Вільгельмом. Останній дав йому рекомендаційні листи до австрійського імператора та герцога Тоскани.

Проте в потенційних європейських союзників Израеля Ори були сумніви щодо легітимності його представництва, а тому пфальцграф порадив йому повернутися до Вірменії та заручитися такими доказами. У 1699 р. Израель Ори їде на батьківщину, де мелік Сафраз організовує йому таємну зустріч в Ангехакоті з одинадцятьма сунійськими меліками. Проте серед вищого вірменського духовенства залишалися сумніви в доцільності прийняття сюзеренітету Папи Римського. Зокрема, яскравим представником «скептиків» був католикос Едеси Нахапет (Кучак).

У 1700 р. Израель Ори знову повертається до Європи та зустрічається з австрійським імператором, який

порадив вірменам звернутися за допомогою до росіян. У 1701 р. Израель Ори прибув до Москви і просив росіян відправити на Південний Кавказ 25,000 війська, запевнивши, що російську армію підтримають грузини та вірмени. Цар Петро I пообіцяв вірменам допомогу відразу ж після завершення війни зі Швецією. Проте Північна війна затягнулася. Намагаючись розширити міжнародну підтримку вірменських прагнень, І. Ори в 1704 р. зустрічається з папою Кліментом XI, який також обіцяє підтримку вірменам.

Не маючи вільних військових контингентів, Петро I не поспішає з цією допомогою. Натомість він робить Израеля Ори російським посланником у Державі Сефевідів і надсилає на Південний Кавказ військовий загін для охорони цієї місії та розвідки настроїв місцевого християнського населення. Цікаво, що Франція намагалася завадити прибуттю місії Израела Ори до Ісфাহана, повідомляючи про його царські амбіції на вірменський трон. Він таки прибув до Ісфাহана, проте ця місія не мала особливого успіху. У 1711 р. Израел Ори повертається до Астрахані, де й помирає.

Занепад держави Сефевідів сприяв еміграції вірмен на територію Московської держави. У 1699-1701 рр. Израель Ори повідомляв, що Сефевіди слабкі як ніколи до того. У 1709 р. у Ширвані спалахують місцеві усобиці, а Державу Сефевідів охоплюють повстання підкорених племен пуштунів і курдів. У 1721 р. проти Сефевідів повстали лезгіни та пуштуни. Відбувся погром у Шемасі, що став офіційним приводом для Каспійського походу російської армії в 1722 р.

Станом на 1716 р. Петро I оголосив себе покровителем вірмен. Вірменська церква отримала визнання на державному рівні, а Мінас Тігранян був призначений прелатом усіх вірмен у Росії з резиденцією в Астрахані.

Повстання 1724-1730 рр.

У 1722 р. цар Петро I спрямував військо на Південний Кавказ. Хоча Израель Ори писав про те, що вірмени здатні зібрати 200,000 чи 110,000 воїнів, але навесні 1722 р. вірменські меліки, об'єднавши свої сили, зуміли виставити проти

дагестанців всього лише 12,000 війська. Вірмен підтримував картлійський цар Вахтанг VI. На чолі повсталих селян Сісіана, Капана та Мегрі став Давид-бек. Селяни повстали також і в турецьких володіннях – у провінціях Ван, Бзуні та Рштуні. У 1722 р. загальна кількість вірмен, які повстали в Карабасі сягнула 20,000. Кожне мелікство було здатне виставити 4,000-5,000 воїнів.

Вторгнення в регіон російського війська спричинило османське вторгнення 1723 р. Турки окупували Грузію та більшу частину Вірменії. Османи фізично знищували кизилбашів і вірмен, отже опір вірменського населення став питанням виживання.

Рис. 1. Вірменія на мапі Держави Сефевідів, 1720 р. Фрагмент

Вірменський опір османам у 1724 р. очолили Давид-бек, який до цього служив Вахтангу VI, та Аван-Юзбаші. Вони сподівалися на допомогу єдиновірців-росіян. Проте росіяни в 1724 р. уклали мир з турками, поділивши з ними Південний Кавказ. 30-тисячне турецьке військо вступило в Іреванське ханство, де полонило 20,000 мешканців. У битві під Егвардом турки перемогли іреванського хана та в червні 1724 р. здобули Іреван. Навесні 1724 р. карабахські вірмени та гянджинські азербайджанські тюрки вже були готові виступити проти османів. Проте гянджинські хани відмовилися підтримати їх у боротьбі, вимагаючи покори від вірмен.

Протягом 1724-1725 рр. керівники вірменських сгнахів просили росіян про допомогу в боротьбі з Османською імперією, проте ті, як і в 1723 р., обмежилися тільки деклараціями. Вірмени навіть погоджувалися прийняти російське підданство. Однак, спочатку хвороба Петра I, а згодом його смерть та подальші палацові інтриги в столиці імперії визначили позицію невтручання в кавказькі справи. Станом на 1725 р. турки вже контролювали всю Східну Вірменію, окрім Сісіана-Зангезура та Карабаху. Іреван був центром управління турецького паші. Давід-бек та Мхітар-спарапет продовжували опиратися туркам у районі Капана. Тим часом у складі дислокованого в Каспійському регіоні військового контингенту росіян перебував 3-тисячний кавалерійський ескадрон, що складався з вірмен.

Навесні 1725 р. турки вдерлися до Варанди, але зустріли тут сильний опір місцевого вірменського населення. Наступного року османи напали на мелікства Хачен, Джрарберд і Гюлістан. Смерть Давид-бека навесні 1726 р., а його соратника Мхітар-спарапета- у 1727 р. не завадили їхнім наступникам усе ж захистити Карабах і Сісіан-Зангезур від турок. Партизанська війна, яку вели вірмени проти османів у Карабасі, була досить ефективна в умовах гірської місцевості. Проте частину вірмен туркам все ж вдалося підкорити, і центр антиосманського опору перемістився в Капан і Сісіан-Зангезур. Місцевий вірменський спротив туркам очолювали Іван Карапет, Аван-юзбаші, Тархан-юзбаші та Надір-Кулі. Результатом цієї боротьби став відступ османської армії в 1735 р. за лінію, встановлену ще Зохабським миром.

Вірмени від Надір-шаха до Каджарів

У 1736 р. Надір-Кулі прийняв титул персидського шаха та заснував державу Афшарів. Католикос Ечміадзіна Абраам Кретаці подружився з Надір-шахом, і вірмени отримали податкові пільги та привілеї. Область Чухурсад була поділена на дві адміністративні одиниці: Іреван та Нахічеван. Східна Вірменія складалася із трьох ханств: Іреван, Нахічеван та Карабах. Надір-шах позбавив меліків Карабаха залежності від карабахського беглербега. У 1734 та 1744 рр. частина вірмен мігрувала до Росії, де імператриці Анна Іоанівна та Єлизавета Петрівна чинили їм протекцію. Убивство Надір-шаха в 1747 р. викликало колапс центральної влади в Персії. Плем'я Каджар узяло владу в Іревані, Гянджі та Нахічевані, а плем'я Джаваншир – у Карабасі. Джаваншири вступили в союз із Шахназарянами з Варанди.

Засновником Карабахського ханства в 1748 р. став відомий своїми набігами на Шекі та Гянджу Панах-Алі. Ставкою Джаванширів була Шуша. Після смерті Панах-Алі в 1763 р. між його синами Ібрагімом-Халілом та Мехром-Алі цілих 16 років (до 1779 р.) точилася міжусобиця. Джаваншири вступили в союз із картлійським царем Ерекле II. Азербайджанські племена домінували в Нагірному Карабасі. Як наслідок, багато вірмен мігрували з Карабаха в район Тбілісі.

У 1762 р. владу в Персії захопив Керім-хан Занд, який правив державою до 1779 р. Східна Вірменія формально залишалася під його владою. У 1778 р. російська імператриця Катерина II переселила чимало кримських вірмен на Дон, де вони заснували Нор Нахічеван. Багато вірмен мігрували з Нової Джульфи до Москви та Санкт-Петербурга, де вірменська діаспора стала надзвичайно впливовою. Однією з найвпливовіших вірменських родин були Лазаряни (Лазареви).

Саме представники цієї родини разом з Акопом Шемахеці, Агою Шамахіром, Мовсесом Сафаровим (Астрахань) та Мовсесом Баграмяном (Індія) висунули проєкт автономної Вірменії у складі Російської імперії. Вірмени зверталися до Катерини II та її радників, обіцяючи у випадку згоди фінансову та військову допомогу.

Індійський підданий вірменського походження І.Емін емігрував з Ірану до Великої Британії. Вступивши на службу до королівського війська, він намагався переконати британців допомогти вірменам відновити свою державу. Ці його спроби виявилися безуспішними. І.Емін у 1761 р. перебрався до Росії, де продовжив агітувати інших потенційних союзників за утворення незалежної Вірменії. І відправившись на Південний Кавказ, І.Емін виступав також за об'єднання грузинських царств в єдину державу під протекторатом Російської імперії. Намагаючись забезпечити власну легітимність як одного з лідерів вірменської діаспори, він приписував собі бекське походження. Цар Ерекле II та католикос Сімеон не ризикували відкрито виступити проти Керім-хана Зенда. Меліки та лідери церкви в Карабасі, які боролися з джаванширами, також не бачили можливостей розв'язати нову війну за звільнення всієї Вірменії від перського та турецького володарювання. Розчарований такою реакцією, І.Емін у 1768 р. залишив регіон, а плани з відновлення вірменської держави довелося відкласти.

Смерть Керім-хана Занда стала початком нової смути в Ірані. Один із претендентів на трон – Ага-Мухаммед Каджар у 1794 р. вимагав від південнокавказьких правителів покоритися його владі. Правителі Іревана та Нахічевані підкорилися, але картлі-кахетинський цар Ерекле II та карабахський хан відмовлялися визнати верховну владу Мухаммеда. Прямим наслідком цього став організований у 1795 р. каральний похід. Цікаво, що цю акцію дипломатично підтримала наполеонівська Франція. Каджари розбили грузинське військо в битві при Крцанісі, а Тбілісі був спалений. Союзник Ерекле II карабахський хан відступив до Шуші і там перечекав ворожу облогу.

Повернувшись до Ірану в 1796 р., Ага-Мухаммед коронував себе титулом шаха. Того-таки року російська армія здійснила похід на Південний Кавказ і разом з грузинами здобула Гянджу. У 1797 р. Ага-Мухаммед Каджар учинив новий набіг на Грузію та Карабах, проте був убитий у Шуші своїми ж слугами.

Після смерті Ага-Мухаммед Шаха в державі Каджарів поновилася боротьба за трон. Скориставшись цим, азербайджанські ханства знову на деякий час отримали фактичну незалежність. Ханства Східної Вірменії адміністративно поділялися на округи (махали). Нахічеван та Іреван залишалися важливими центрами міжконтинентальної торгівлі. Понад половину території Східної Вірменії займали кочів'я тюрок та курдів-мусульман. Натомість вірменське землеробське населення мешкало окремими родинними кланами. До початку XIX ст. вірмени склали тільки п'яту частину населення Іреванського та Нахічеванського ханств, здебільшого мешкаючи в їхніх столицях – містах Гянджа, Шуша, Сардарабад та селах навколо Ечміадзіна. І лише в Сюніці-Зангезурі та нагорній частині Карабаху вірмени становили більшість. Міщани-вірмени промишляли переважно ремеслами та торгівлею, а для захисту своїх корпоративних інтересів об'єднувалися в гільдії (хамкари).

На початку XIX ст. Каджари знову зміцнили свою владу на Південному Кавказі. Шахи династії Сефевідів традиційно підтримували партнерські стосунки з вірменською церквою. Вірменського католика мусульманська влада іменувала халіфом вірменського народу. Вірменська церква володіла великими багатствами та землями в Східній Вірменії, а Сефевіди надавали вірменським купцям численні привілеї. До того ж, церква стала збирачем податків, що їх сплачували вірмени до сефевідської скарбниці.

Падіння династії Сефевідів послабило вірменську церкву, яка зазнала фінансових і майнових втрат. Попри це, католики намагалися домовитися з персидськими правителями. Зокрема, католику Абрааму Кретаці вдалося заручитися підтримкою Надір-шаха. Під час правління Керім-хана Занда католикос Сімеон Ереванці здійснив реформу літургійного календаря, перепис церковної власності, заснував друкарню і мануфактуру, а також відкрив для доступу мирян церковні архіви, які згодом стали всесвітньо відомою бібліотекою Матендарана. Наступник Сімеона Гукас Камеці сформував при католикосаті дорадчий орган – раду єпископів.

Дрейф у бік Росії

У 1799 р. Гукас Камеці помер, а за престол католика всіх вірмен між єпископами спалахнула боротьба. Основними претендентами були Епрем Дзорагеці, Давід Енегеці, Данііл Сурмареці, Овсеп Аргутян. Епрема підтримали консерватори, Давіду сприяли Каджари, а Данііл був прелатом Стамбула, і вірмени не вірили, що він залишить турецьку столицю заради Ечміадзіна. Овсеп Аргутяна підтримали росіяни, прихильником яких в Ечміадзіні був єпископ Нерсес Аштакерці. Зрештою, Данііла змусили відмовитися від участі у виборах, Давіда обійшли, Епрему ж запропонували місце прелата. Унаслідок престол католика посів ставленик Росії – Овсеп Аргутян. У 1801 р. він залишив Нор Нахічевань, аби зайняти престол в

Ечміадзіні. Тоді ж Російська імперія анексувала грузинську державу – Картлі-Кахетинське царство. Проте О. Аргутян так і не посів обіцяний йому престол. За підтримки Каджарів фактичним католикосом в Ечміадзіні став Давід Енегеці. Протягом 1801-1807 рр. він зберігав титул за собою. Водночас католикосом у Діадіні був Данііл Сурмареці.

У 1804 р. росіяни почали переможну для себе війну з Каджарами. Кюрекчайський договір 1804 р. оформив ухвалення Карабахського ханства до складу Російської імперії. Війська російського генерала від інфантерії грузинського походження Павла Ціціанова (Цицишвілі) вирушили в похід на Іреван, і місцеві вірмени були готові підтримати росіян. Проте Каджари направили в регіон численне військо, тому росіянам вдалося утримати під своїм контролем лише два північних округи ханства. Зрештою, у 1806 р. росіяни все ж зайняли Карабах, а їхній подальший наступ зупинила лише смерть П. Ціціанова.

Під час цієї війни багато вірмен залишили Карабах і преселилися до Тбілісі. Церковний розкол завадив вірменам встановити контроль над Карабахом. Валі Іревана Хусейн-Кулі Каджар у 1807 р. в боротьбі за пост католикоса підтримав Данііла Сурмареці, а після його смерті в 1808 р. призначив католикосом Епрема Дзорагеці. Каджари проводили лояльну політику щодо вірменського населення, через що і мусульмани, і християни Іреванського та Нахічеванського ханств підтримали Каджарів.

Спроба росіян здобути Іреван у 1808 р. була невдалою. Кілька вірменських родин у супроводі російської армії, якою тоді командував генерал-фельдмаршал, українець за походженням, Іван Гудович, переселилися до Тбілісі. Вірменське населення Чухурсада скрочувалося, а Грузії – збільшувалося. Вірменській церкві за лояльність росіяни дарували привілеї та землі. Згідно з умовами Гюлістанського миру 1813 р. до складу Російської імперії увійшов Карабах, а Каджари втратили землі на північ від Аракса та Кури. Вірменська еліта знаходилася в Тбілісі, Іревані та Ечміадзіні. Гянджа стала грузинською провінцією, а Карабах об'єднали з колишніми ханствами Шірвана, Баку, Шекі та Куби. Син Карабахського хана Ібрагім-Халіла Джаваншир разом з російським губернатором керував мусульманськими провінціями Південного Кавказу у складі Російської імперії.

У 1814 р. Нерсес Аштакерці виїхав до Тбілісі, аби посісти там пост архієпископа вірменської церкви. У державі Каджарів прибічником вірмен був Аббас-мірза, але в державі правив Фатх-Алі. Каджарська адміністрація Іреванського та Нахічеванського ханств збільшила податки, стала захоплювати власність вірмен і скасувала захист вірменської церкви з боку держави. Католикоси залишили Ечміадзін і знайшли прихисток у вірменському монастирі на російській території. Хасан-хан, брат Хусейн Кулі Іреванського, вимагав гроші у вірмен. Вірмени Іревана й Нахічевані залишали ханства та мігрували на територію Грузії, до історичної області Азербайджан (Іранський Азербайджан).

У 1825 р. Каджари вирішили взяти реванш у протистоянні з росіянами. Вони знову почали сприяти вірменам. Керівника вірмен Іревана Саака Меліка Агамаліяна попрохали заручитися підтримкою для Каджарів. Податки були знижені, а частину майна повернуто в надії зробити Епрема католикосом усіх вірмен. Епрем відмовився повернутися, а вірмени залишилися осторонь від конфлікту. У 1826 р. почалася війна, і тюрко-азербайджанське населення Гянджі та Карабаху підтримало Каджарів. Але росіяни зупинили каджарський наступ і через кілька місяців зайняли Аббасабад, Ордубад, Сардарбад, Нахічевань. Коли росіяни вступили в Іранський Азербайджан, то Каджари були вимушені підписати Туркманчайський договір, за яким Іреванське та Нахічеванське ханства передавалися до складу Російської імперії. Річка Аракс стала кордоном між Російською імперією та державою Каджарів.

Нерсес Аштакерці мріяв про вірменську автономію у складі Російської імперії. Він заснував у Тбілісі Нерсісянську академію. Протягом війни було створено добровольче формування з 1 тис. вірмен у складі Кавказького корпусу. Цей загон,

яким керували А. Аламдарян та Г. Манучарян, узяв участь у зіткненнях при Ошакані, Аштараці та Ечміадзіні. Завдяки зусиллям Нерсеса Аштерекаці пункт про репатріацію вірмен було внесено до Туркменчайського договору. Після завершення російсько-турецької війни 1828-1829 рр. 25,000 вірмен із Західної Вірменії прибули до Іревану та Нахічевані. Натомість частина персів, курдів і тюрків зі Східної Вірменії емігрувала до Анатолії та Ірану. Після залучення Східної Вірменії до складу Російської імперії Нерсес Аштерекаці був усунений з Південного Кавказу, а каталікос Епрем у 1830 р. зрікся престолу. Новий каталікос Ованес підтримав політику росіян. При цьому про жодну вірменську автономію не могло бути й мови. Натомість росіяни створили в регіоні тимчасове адміністративне утворення – Вірменську область (1828-1840 рр.), куди переселяли вірменських репатріантів з Анатолії та Ірану. Утворення Вірменської області було єдиною поступкою вірменам з боку царя Миколи I. Нагірний Карабах перебував поза межами цієї області. У 1840 р. Вірменську область було скасовано.

Під владою Російської імперії

Російське завоювання Південного Кавказу мало відчутні демографічні наслідки. Якщо 1828 р. в Іреванському ханстві мешкало 87,000 мусульман та 20,000 вірмен, то в ході ініційованої росіянами репатріації вірменського населення його чисельність зросла до 65,000 осіб, а чисельність мусульман знизилася до 50,000, п'ята частина з яких були курдами. Утім, Іреван і надалі був здебільшого мусульманським містом. Із його понад 11,000 мешканців 7,000 були мусульманами. І лише після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. вірмени в Іреванській провінції склали панівну більшість.

Після вхождення Східної Вірменії до складу Російської імперії російські вірмени не полишали ідеї про створення автономної Вірменії. Х. Лазарев, А. Худабашев, К. Аргутинський-Долгорукий працювали над планом автономного Вірменського князівства під російським протекторатом.

У 1830 р. русифікований вірменин В. Бебутов був поставлений керувати Вірменською областю, що 1840 р. стала частиною Грузинсько-Імеретинської провінції. Централізаторські тенденції особливо посилилися із призначенням графа М. Воронцова в 1844 р. намісником Кавказу. У 1849 р. створили Іреванську губернію, а проросійськи налаштовані вірменські купці міст Південного Кавказу стали найвпливовішими в регіоні.

Імперська влада намагалася заручитися підтримкою Вірменської апостольської церкви. Указом Миколи I (1836 р.) вірменській церкві були гарантовані свобода релігії та безпека майна. Ечміадзін визнаний першим серед її шести єпархій – Іревану, Грузії, Карабаху, Ширвану, Нахічіван-Бесарабії та Астрахані. Каталікоса всіх вірмен мав обирати собор кліриків і мирян.

XIX ст. було періодом вірменського національного відродження. Спираючись на праці мхітаристів з Відня та Венеції, вірменська діаспорна інтелігенція російських міст, Стамбула та Ізміра розробила концепцію вірменської нації. Популярною серед вірмен була діяльність просветителів Х. Абовяна, Г. Патканьяна, Р. Патканьяна, М. Налбандяна. Молоде покоління вірмен здобвало освіту в університетах Санкт-Петербурга, Тарту, Хейдельберга, Берліна, Йєни.

Одним із найважливіших питань національного відродження стало мовне. Східні вірмени не до кінця розуміли одне одного. Століття панування тюрків вплинуло на мову іреванців, карабахців та кримців. У 1840-1850-х рр. був вироблений літературний стандарт вірменської мови. Багато вірмен переїздили із сіл до міст, і чисельність вірменського населення значно зросла. Якщо в середині XIX ст. вірмен у Російській імперії було 550,000 осіб, то в 1917 р. їх уже нараховувалося 1,783,000. При цьому чисельність мусульман у регіоні Південного Кавказу залишалася значною. У середині XIX ст. в Ордубаді, Нахічевані, Іревані вони

продовжували домінувати, і тільки в Олександрополі (Гюмрі) вірмени становили більшість.

Вірменська буржуазія була панівною серед діаспори в містах поза межами вірменських етнічних земель – у Тбілісі та Баку. Вірмени під час Східної (Кримської) війни 1853-1855 рр. та російсько-турецької війни 1877-1878 рр. підтримували Росію. У 1855 р. вірмени турецького Карса сприяли складанню міста росіянам. Етнічні вірмени Б. Бебутов та М. Лоріс-Меліков стали героями Східної війни. Західні вірмени сподівалися на прихід росіян та мріяли про об'єднання вірменських земель в імперії. Проте військова поразка росіян у Криму зумовила підписання Паризького договору 1856 р., за умовами якого росіяни повернули туркам Карс. Під час наступної російсько-турецької війни вірменська преса позиціонувала Російську імперію як союзника вірмен, а приєднання до складу імперії в 1878 р. Карса та Ардагану збільшило чисельність вірменських підданих російського царя ще на 100,000 осіб.

За правління Олександра II російсько-вірменське політичне порозуміння досягло свого піку. Імперський уряд навіть очолив етнічний вірменин М. Лоріс-Меліков. Проте після смерті імператора від рук терористів-народників новий цар Олександр III виправив його у відставку, а між грузинською родовою аристократією та заможною вірменською буржуазією почалося суперництво за вплив на імперську владу. Украй негативні наслідки для вірменської національної освіти та культури мала політика русифікації. У 1885 р. генерал-губернатор А. Дондуков-Корсаков наказав закрити всі вірменські парафіяльні школи, замінивши їх на російські.

Русифікаторська політика імперської влади призвела до того, що вірменські опозиційні настрої незабаром заступили русофільські. У 1870-1880-х рр. впливовою серед вірмен була газета «Мшак», яку видавав Г. Арцруні. Тоді-таки писав свої новели вірменський письменник Раффі (А. Мелік-Акопян). У 1887 р. у Женеві вірменські національні радикали створили першу політичну партію – Гнчак. У 1890 р. було засновано партію Дашнакцутюн, що невдовзі стане лідером серед вірменських національних політичних партій.

Наприкінці 1890-х рр. вірменофобська політика царизму посилюється, а її активним провідником стає тодішній генерал-губернатор князь Г. Голіцин. Попри це, у роки Першої російської революції активізується національне життя. У 1906 р. до Першої Державної думи вірмени обрали делегатів від Дашнакцутюн та Гнчака. На виборах 1907 р. до Другої державної думи пройшли тільки дашнаки. Представників цієї партії обирали й до Третьої думи (осінь 1907 р.) і до Четвертої – у 1912 р.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. російська імперська влада заохочувала вірменський національний рух на території вірменських провінцій Османської імперії. Зокрема, у 1890-х рр. вірменські федаїни з території Російської імперії потпропляли до Анатолії, де вели партизанську війну. Напередодні Першої світової війни російська влада обіцяла вірменам організувати на території шести еялетів Анатолії вірменську автономію. З огляду на це багато дашнаків у серпні 1914 р. стали добровольцями Російської армії.

Вірмени під Владою Османів

На території Османської імперії вірмени були організовані у другий за чисельністю національний міллет (громаду). У 1783 р. до вірменського міллету ввійшли й асирійці. Вірменський міллет називали міллет-і-сакіка. Вірменський патріархат виник між 1526 та 1543 рр. як інститут влади серед вірмен – підданих Османської імперії. Патріархат контролював усі вірменські громади за винятком земель кілікійського та ахтамарського католикосатів, а також ієрусалимського патріархату. Католикосат Ечміадзіна підпорядковувався стамбульському патріархату, який вважали міллетбаши, тобто головою вірменського міллету. Саме

патріархат відповідав за управління міллетом та збирання податків із вірменських підданих султана, мав власний суд і в'язницю.

Іншою характерною для вірменської громади Османської імперії тенденцією було поступове зростання чисельності вірмен-католиків. Попри протидію стамбульського патріарха, кількість вірмен-католиків невпинно зростала, проте в їхньої громади не було власної організації та визначеного статусу. Вірмен-католиків переділяли на два табори: колегіани та аббати. Організовані в Коллегію проповідання віри (колегіани) наполягали на своєму верховенстві в громаді. Аббати ж здебільшого походили з венеційських мхітаристів.

У 1810 та 1817 рр. стамбульські патріархи безуспішно пробували об'єднати вірмен-православних і вірмен-католиків. Третя спроба була організована османською владою в 1820 р. Компроміс між обома вірменськими громадами в питаннях віри цього разу був зірваний колегіанами, які протестували проти об'єднання. Турецький султан сприйняв ці протести вірмен-католиків як повстання проти держави. Їх кидали до в'язниць, відправляли на заслання, а деяких навіть стратили.

У 1827 р. вірмени-католики були вигнані зі Стамбулу до внутрішніх провінцій Анатолії. Проте питання статусу цієї громади залишалося невирішеним, допоки в 1831 р. вірмени-католики не обрали свого голову – Хакоба та не отримали прав окремого міллету імперії. У 1834 р. міллет вірмен-католиків набув статусу патріархату.

У 1810-1811 рр. у США виникла громада вірмен-євангелістів. У 1830-1831 рр. вірмени-євангелісти прибули до Османської імперії з метою проповідувати віру серед своїх співвітчизників, а в 1834 р. вони відкрили в Стамбулі свою першу євангельську школу. Чисельність вірмен-протестантів на території Османської імперії поступово зростала і в 1845 р. досягла 8,000 вірян. Наслідком зростання чисельності цієї громади стала її організація в 1847 р. в окремий міллет.

Наприкінці XVIII ст. у Стамбулі мешкало 150,000 вірмен, а до середини XIX ст. кількість вірменського населення столиці Османської імперії зростає до 250-300,000 осіб. Ця громада переділялася на дві групи. Першу складали так звані «нерсетці», тобто корінні, це ті вірмени, які давно мешкали в Стамбулі. Друга група – «дрсеці» (пришлі) – це були вірмени, які відносно нещодавно переселилися до столиці імперії з провінції. Нерсетці зверхньо ставилися до дрсеців. На чолі вірменської громади стояло близько 200 багатих і владних емірів. Це була вірменська аристократія та меценати, які підтримували школи, лікарні та церкви. Абсолютний контроль емірів над міллетом тривав до 1840-х рр.

Вірменські купці також мали високий статус у громаді. Саме в їхніх руках, а також у руках багатих грецьких єврейських купців була вся торгівля Османської імперії. Поступово економічна та фінансова активність вірмен переноситься за кордон. Наприклад, у 1861 р. в одному лише Манчестері (США) нараховували 30 фірм, власниками яких були вірмени-емігранти. Середній клас вірменського суспільства об'єднувався в гільдії (еснафи). Вірменських емігрантів-робітників називали пандухтами.

У 1844 р. підданими Османської імперії було 2,400,000 вірмен. Із них 350,000 міщан мешкали в таких містах, як Ван, Ерзерум, Ерзінджан, Сівас, Дійарбакир, Харпут, Муш, Бітліс, Токат, Кайсері, Палу, Дерсім, Адана, Мараш, Хаджін, Зейтун, Айнтаб, Едесі. До них треба додати ще 300,000 вірмен – мешканців Стамбулу та Ізміра. Попри те, що близько 27% вірменських підданих султана були міщанами, ремісниче виробництво перебувало в занепаді.

Вірменських селян турки називали райа чи гяурами. Понад 70% вірмен працювали на землі та сплачували податки до султанської скарбниці, зокрема ушр (десятина) у розмірі 10-15% врожаю та аваріз (військовий податок). Попри державні податки, вірменський селянин був змушений сплачувати турецькому чи курдському азі кілька видів місцевих зборів.

Доволі поширеним явищем було захоплення родючих землеробських угідь вірменських селян кочівниками курдами, які випасали свої отари в районі Васпуракана. Вражали й відсотки на позики, які мусили сплачувати вірменські селяни. Траплялося, що вони досягали 50 %. Не маючи змоги сплатити борг, багато іздольщиків втрачало свої наділи та перетворювалися на безземельних селян. Вірменські селяни також утримували своїм коштом і церкву.

У 1860-х рр. вірменські селяни в Тароні та Васпуракані насправді були напівкріпаками. У 1870-х рр. у районах Муш, Сасун, Шадах виникла система квазікріпацтва: курдські хафіри почали продавати свої села разом із вірменським населенням. Поза тим хафір-курд ще й володів правом першої шлюбної ночі з вірменською жінкою.

У 1838 р. у середовищі вірменської діаспори в Стамбулі виник конфлікт (між емірами та еснафами), предметом якого стали фіскальні функції патріархату. Серед вірменських емірів османської столиці сформувалися дві групи осіб: так звані «банкіри» та «технократи». Перші відмовилися допомогати патріарху в зборі податків із міллета. Тоді патріарх призначив комітет у складі двох технократів та 22-х еснафів. Проте цей комітет не зміг впоратися зі своїми обов'язками та пішов у відставку 1841 р. Наступного року його доля спіткала й новий комітет, сформований із 27 еснафів.

Обраний новим патріархом, Мадтеос Чухаджян у 1844 р. організував змішаний комітет із 16 емірів та 14 еснафів. Цього разу еміри пішли на поступки, розділивши владу з еснафами. Порозуміння між лідерами діаспори було досягнуто. У 1847 р. вірмени обрали Верховну цивільну раду міллету для вирішення цивільних справ і Духовну раду для вирішення церковних справ. Система двох рад проіснувала до 1860 р.

Поступово вплив емірів у середовищі вірменської діаспори Стамбула зменшувався. Станом на 1855 р. їхнє представництво у Вищій цивільній раді скоротилося до двох осіб. Натомість зростав вплив молодих інтелектуалів, які, здобувши європейську освіту, у 1840-1850-х рр. поверталися на батьківщину.

У 1855 р. молоді інтелектуали поставили перед Національними зборами питання про кодифікацію правил регламентації суспільного життя вірменської громади. Після відставки та нового переобрання в 1856 р. патріарха Акопа Серопяна вірмени обрали Національний конституційний комітет (НКК). Наступного року НКК подав свій проект кодексу Національним зборам. Прихильникам ухвалення кодифікованих правил (конституціоналістам) усіляко протидіяли еміри, тому конституціоналісти змогли досягнути ратифікації кодексу правил тільки в 1860 р. Документ назвали Національною конституцією Вірменії.

Одним із небагатьох регіонів Османської імперії, який у середині XIX ст. ще зберігав фактичну автономію та був керований вірменськими ішанами – Зейтун. Прагнучи запобігти національному рухові в Західній вірменії, турецький уряд зробив усе, щоб перешкодити національній консолідації вірмен. Зокрема, були зроблені кроки в напрямку ліквідації автономних вірменських провінцій Зейтуна та Сасуна. Влада усіляко підбурювала конфлікт між вірменами, з одного боку, і курдами та іншими мусульманськими народами – з іншого. У 1860-х рр. османи розселила на землях Зейтуна вороже налаштованих до вірменів черкеських мухаджирів, а в 1862 р. вдалася до прямих акцій геноциду, що стали причиною Зейтунського повстання 1862-1865 рр.

Початок доби національних змагань

Улітку 1862 р. 12-тисячне османське військо за допомоги 6,000 ірегулярів напало на Зейтун. Села в околицях були спустошені та спалені, але Зейтун, узятий в облогу турками, вистояв. Не в останню чергу через активну позицію вірменської діаспори в Європі, яка звернулася по допомогу до французького імператора

Наполеона III. Союзник турків, Франція зберігала значний вплив на політику Османської імперії. Відтак облогу Зейтуна було знято, а турки відступили. Зейтунське повстання 1862-1865 рр. стало своєрідним національним символом вірмен, частиною вірменського національного міфу.

У 1870-х рр. в Османській імперії посилюється процес обезземелення та пролетаризації вірменського селянства. Тисячі селян, втративши землю, подалися до міст. Тоді ж сотні молодих вірмен із багатих та аристократичних родин здобували освіту в Європі. Повернувшись на батьківщину, вони принесли звідти революційні ідеї, які поширювали через національну пресу й мережу вірменських парафіяльних шкіл по всій Османській імперії від Ізміра до Кілікії та Східної Анатолії.

За винятком Зейтуна та ще кількох гірських анклавів, вірменський визвольний національний рух був мирним. Проте російсько-турецька війна 1877-1878 рр. спричинила нове загострення вірменського питання. Попри те, що стамбульський патріарх Нерсес Варжапетян закликав вірмен молитися за перемогу османської зброї, російська армія здобула Алашкерт, Байазит, Муш, Ван і Карс. Реагуючи на проросійську позицію вірменського населення, курдські башибузуки почали громити вірменські села.

Мкртич Португальян
(1848-1921)

У 1878 р. стамбульський патріарх і вірменська громада доручили вірменському предстоятелю в Едірне клопотати про внесення питання щодо вірменського самоуправління в Османській імперії до тексту мирного договору з Росією. Різанина, учинена над вірменами мусульманами-курдами, черкесами та османськими військами, змусила вірмен шукати захисту в росіян.

За умовами Сан-Стефанського мирного договору (1878 р.) турки передали Російській імперії Батумі, Ардаган, Карс, Байазит та Алашкерт. Натомість питання про вірменське самоуправління в Османській імперії не актуалізувалося. Росіяни тільки наголосили на необхідності припинення вірменських погромів. Відчуваючи небажання росіян сприяти

національному розвитку вірменської громади Османської імперії, патріарх Нерсес і Вірменська Національна Рада невдовзі змінили свою позицію з проросійської на пробританську. Керівник вірменської делегації під час перемовин із міністром закордонних справ Великої Британії лордом Робертом Солсбері Мкртич Хрїм'ян прохав англійців вплинути на османську владу, аби запровадити у східноанатолійських вірменських провінціях імперії християнського вали, змішане мусульмансько-християнське військо, виборче право для чоловіків, а зібрані там податки використовувати на місцеві потреби. Британці ввічливо вислухали вірменську делегацію, проте жодних реальних кроків не зробили. Провал місії М. Хрїм'яна сприяв радикалізації вірменського національно-визвольного руху.

У 1881 р. в Ерзерумі виникає таємна революційна організація «Паштпан Хайреніац», девізом якої були слова «Свобода або смерть». Проте вже наступного року османська поліція заарештувала більшість її членів. Восени 1885 р. у Вані постала перша вірменська національна партія «Арменакан». Партію очолив Мкртич Португальян. «Арменакан» мав прибічників у Стамбулі, Трабзоні, Салмасі. У 1887 р. в

Женеви виникла вірменська «Революційна партія Гнчак» (вірм. – «Дзвін»). Ця партія проголосила необхідність створення вірменської соціалістичної держави. Серед засновників цієї політичної організації були Аветіс Назарбежян, Маріам Варданян, Геворг Гараджіян, Рубен Хан-Азат, Крістофер Оганьян, Габріель Кафян і Мануель Мануелян. Програмою-мінімум цієї партії стало здобуття незалежності Вірменії від Османської імперії. Гнчаки робили наголос на революційній пропаганді та терорі, а також стояли на позиції втручання західних країн для звільнення Вірменії від турок і росіян.

Улітку 1890 р. у Тбілісі було організовано Вірменську революційну федерацію «Дашнакцутюн». Її засновниками стали представники кількох вірменських революційних гуртків різної ідеологічної орієнтації – Христофор Мікаелян, Ростом Зор'ян та Симон Завар'ян. Своєю метою дашнаки проголосили збройну боротьбу за створення вірменської держави на території турецької Західної Вірменії.

У 1892 р. партію було реорганізовано, прийнято нову програму та змінено назву на «Вірменська Революційна Співдружність». За своїми політичним поглядам дашнаки були близькими до російських народників та соціалістів-революціонерів (есерів). У 1907 р. Дашнакцутюн стала частиною Соціалістичного інтернаціоналу.

Наприкінці XIX ст. гоніння вірмен в османських провінціях посилювалися. На вірменські села нападали загони курдських ірегулярів Хамідіє. У 1890 р. відбулися вірменські погроми в Ерзерумі, а невдовзі в Стамбулі. Партія Гнчак відповіла на це демонстраціями в Стамбулі в 1891-1892 рр., а наступного року закликала мусульманське населення Анатолії повстати проти деспотичного режиму Абд ал-Хаміда II.

Курдські погроми стали причиною повстання вірменського населення Сасуна, що спалахнуло влітку 1893 р. Повсталі очолили Мурад Себастаці та Дамадьян. Наступного року вірмени Сасуна знову повстали. Близько місяця вони протистояли курдським ірегулярам і турецьким військам, але все ж змушені були скласти зброю. Турки та курди жорстоко покарали повсталіх, стративши близько 3,000 сасунців. Сасуанська криза спричинила протести британців, французів і росіян та актуалізувала вірменське питання у світовій політиці.

У вересні 1895 р. Гнчак організував у Стамбулі демонстрацію протесту проти сасунської різанини. Європейські держави наполягали на безпеці вірмен і компенсаціях за заподіяні збитки. Попри таку позицію провідних європейських держав, у жовтні 1895 р. вірменські погроми поновилися. Жертвами погромів стало близько 100,000 вірмен, а вцілілі мешканці багатьох сіл були насильно навернуті в іслам. Погромники нищили вірменські квартали Ерзінджана, Ерзерума, Гумушхане, Байбурта, Урхі (Едеси), Бітліса, а також села цих регіонів.

Європейські уряди вкотре заявили протест, проте від силового впливу на турок і цього разу утрималися. Прямим наслідком такої нерішучості стало продовження різанини вірмен у листопаді 1895 р. у Дійарбакирі, Сасуні, Харпуті, Маларії, Арабкірі, Сівасі, Амасії, Марсовані, Гуруні, Кайсері, Айнтабі. У грудні 1896 р. погромники спустошили вірменські квартали Урхи. Реакцією на ці події стало чергове Зейтунське повстання в жовтні 1895 р. – січні 1896 р. Тиск європейських держав змусив османів у січні 1896 р. припинити терор. Проте напад на Османський банк, учинений дашнаками в серпні 1896 р., знову загострив ситуацію. Політичні вимоги дашнаків були проігноровані, а демонстрації, організовані в Стамбулі партією гнчаків, викликали нову хвилю переслідувань вірмен, під час яких загинуло 6,000 осіб.

Трагічні події 1890-х рр. сформували в західній суспільній думці образ жахливого турка. У 1896 р. відбувся розкол у партії Гнчак, а її радикальні елементи виокремилися в Реформаторську гнчакську партію. Протягом 1896-1906 рр. у вірменських провінціях Туреччини тривала партизанська боротьба федаїнів, що охопила райони Муша, Сасуна та Бітліса. 1904 р. ситуація в Сасуні знову

загострилася. У 1905 р. вірменські дашнаки організували змову проти султана Абд ал-Хаміда.

Нові вірменські погроми в Адані у квітні 1908 р. забрали життя близько 2,000 вірмен. Від погромів постраждало також і вірменське католицьке, і протестантське населення Кілікії, де загинуло 21,000 вірмен. Унаслідок терору та міграції кількість вірменського населення наприкінці XIX ст. в Османській імперії скоротилася з 2,600,000 до 2,100,000 осіб. Зокрема, у шести еялетах Західної Вірменії (Східної Анатолії) нараховувалося понад 1,000,000 вірмен, у Кілікії – більше 400,000, у Західній Анатолії та Румелії – понад 500,000. У Східній Анатолії вірмени склали 38 % населення та були найбільшою національною громадою провінції.

У 1913 р. росіяни запропонували дашнакам план з утворення вірменської автономії у Східній Анатолії, що й зумовило русофілію вірмен. Ця русофільська позиція дорого коштувала вірменам і стала однією з причин жакливого етноциду 1915 р.

Висновки

Протягом XV-XIX ст. історія вірменського народу зазнала значних потрясінь. Вірменська державність, яка в залишковій формі існувала в Сюніці, остаточно деградувала в XV в. Її рештки у формі мелікств зберігалися в складі Держави Сефевідів. Релігійна та культурна окремішність вірмен трималася на владі патріархів і католикосів. У XV-XIX ст. вірмени Південного Кавказу не раз ставали об'єктом гонінь і геноциду з боку мусульманської влади. Це спричинило масовий емігрантський рух вірменського населення та формування потужної й організованої діаспори. У пошуках підтримки своїх національних прагнень вірмени повсякчас зверталися за допомогою до лідерів європейських християнських держав Європи. Проте ці спроби реального втілення не мали. Втручання Російської імперії у вірменське питання, зрештою, як і «підтримка» грузинських держав, були продиктовані суто бажанням поширити свій військовий і політичний вплив на Південний Кавказ та посунути з регіону Османську імперію.

Прагнення вірмен зберегти свою мовну, культурну та національну окремішність і відновити державність раз по раз спричиняли вкрай ворожу реакцію режимів, що протягом століть мали політичну владу на етнічній вірменській території. Найжахливішим проявом такої реакції став геноцид вірменського населення Османської імперії в XIX – на початку XX ст.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббасов Ф. М. Гарабахское ханство. Баку: Tahsil, 2007. 192 с.
2. Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 305 с.
3. Бабалян Д. Политическая история Карабахского ханства в контексте арцахской дипломатии XVIII века. Ереван: Антарес, 2007. 120 с.
4. Балаян З. В. Историческая судьба меликства (1600-1827 гг.). Военно-исторический аспект в произведениях Раффи. IV Всероссийская научно-практическая военно-историческая конференция с международным участием «Салют, Победа!». Юрга, 2014. С. 304-305.
5. Гаджиева З. А. Гарабагское ханство: социально-экономические отношения и государственное устройство. Баку: Тахсил, 2008. 257 с.
6. Гарабаг: Курекчай – 200. Баку, 2005. 168 с. [in Russian]
7. Гуайти Дж. 1700 лет верности. История Армении и ее церкви. Москва: Юнистрой, 2005. 288 с.
8. Дадаян С. Политическая история Арцах-Карабаха от Хамсы до автономии. Факты и вымыслы. Степанакерт: Арцахский научный центр, 2017. 416 с.

9. Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку, 2010. 620 с.
10. Махмуриян Х. Вопросы новой истории Армении в современной историографии США. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван: Институт востоковедения Национальной академии наук, 1993. С. 115-158, 264-268.
11. Мхитарян Г. Идея создания Армянского и Албанского государств во второй половине XVIII века. Caucaso-Caspica. Т. 4. Ереван: Российско-Армянский университет, 2019. С. 63-69. [in Russian]
12. Наджафли Г. Иреванское ханство: Иреванская крепость – символ героизма. Баку, Общественное объединение историков Азербайджана, 2016. 48 с.
13. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI в. – начале XIX в. Ленинград: Издательство Ленинградского государственного ордена Ленина университета имени А. А. Жданова, 1949. 380 с.
14. Сейранян П. А. Карабах и Россия. Страницы истории. Москва, 1997. 154 с.
15. Телунц М. Освободительная война Сюника и Арцаха в 1722-1730 гг. И органы самоуправления армянских областей Арцаха и Сюника <https://artsakhlib.am/wp-content/uploads/2018/11/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%86-%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BA-%D0%9E%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0-%D0%A1%D1%8E%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B8-%D0%90%D1%80%D1%86%D0%B0%D1%85%D0%B0-%D0%B2-%D0%80%D0%931730%D0%B3%D0%B3-%D0%98-%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F.pdf>
16. Чобанян П. О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII-XIX вв.). Историко-филологический журнал. № 3. Ереван: Гитутюн, 2002. С. 145-160.
17. Цагарели А. А. Сношения России с Кавказом в XVI-XVIII столетиях. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1891. 50 с. [in Russian]
18. Barsoumian H. The Eastern question and the Tanzimat era. The Armenian people from ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign dominion and statehood: The Fifteenth century to the Twentieth century. Houndmills and London: MacMillan, 1997. P. 175-202.
19. Bournutian G. Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation. The Armenian people from ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign dominion and statehood: The Fifteenth century to the Twentieth century. Houndmills and London: MacMillan, 1997. P. 81-108.
20. Hovanissian R. G. The Armenian Question in the Ottoman Empire 1876 to 1914 // The Armenian people from ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign dominion and statehood: The Fifteenth century to the Twentieth century. Houndmills and London: MacMillan, 1997. P. 203-238.
21. Koyumjian D. Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604) // The Armenian people from ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign dominion and statehood: The Fifteenth century to the Twentieth century. Houndmills and London: MacMillan, 1997. P. 1-50.
22. Najafli G. The Iravan knanate: Iravan Fortress—the Fortress of heroism. Baku: Public Society of Azerbaijan Historians, 2016. 48 p. [in English]
23. Panossian R. From kings and priest to merchants and commisars. London: Hurst and Company, 2006.
24. Suny R. G. Eastern Armenians under Tsarist Rule. The Armenian people from ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign dominion and statehood: The Fifteenth century to the Twentieth century. Houndmills and London: MacMillan, 1997. P. 109-135.
25. Qarayev E. T. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: Mütərcim, 2016. 544 səh.

Надійшла до редколегії | Received 15.03.2021
Рекомендована до друку | Accepted 16.08.2021